

carteles quan falten altres motius, no poden relacionar-se amb la influència romana i han de considerar-se com una manifestació iconogràfica indígena.

2.1.3. *Paleografia*

La regularització dels signes que caracteritza les inscripcions sobre pedra s'ha interpretat com un tret originat en la influència de l'alfabet monetat (MALUQUER, 1968, 67). En aquest sentit, SILES (1986, 21 i 39) ha assenyalat que les modificacions experimentades pel sistema d'escriptura ibèric es manifesten en l'aproximació de les grafies indígenes a les lletres capitals romanes, com un primer pas cap a la «llatinització gràfica», amb *Emporiae* i *Saguntum* com a casos paradigmàtics, però també en la tendència cap a una escriptura orientada cada vegada més envers la representació gràfica alfabètica i el progressiu abandonament del sil·labisme. Recentment, VELAZA (en premsa) ha assenyalat la influència dels models romans en tots els aspectes referents a l'*ordinatio* del text, pautat, forma de les lletres i en l'hàbit i formes de les interpuncions. Concretament, pel que fa a la paleografia, ha destacat les transformacions experimentades per algunes lletres en la seua aproximació a les seues equivalents llatines: la *n* prolonga el seu traç oblic, la *e* experimenta una progressiva horitzontalització dels seus traços paral·lels i el silabograma *ba* es dota d'apices que l'assimilen a la I llatina. Una bona mostra d'aquesta regularització dels signes ibèrics, amb una clara influència de l'alfabet monetat, es pot apreciar en l'estela de Guissona, on també hi ha interpuncions triangulars (GUITART *et alii*, 1996, 164).

2.1.4. *Contingut*

Alguns autors han assenyalat que la informació proporcionada pels textos ibèrics de caràcter funerari no deu ser molt diferent de la que hom troba en els epígrafs funeraris llatins (UNTERMANN, 1984, 111-115; 1990, 192-194; SILES, 1986, 40-42). El procés de llatinització hauria introduït progressivament l'estil formular romà. Els formularis continguts en els textos ibèrics i llatins poden ser, en esquema, prou semblants (nom, filiació, dedicant, edat, etc.); per la mateixa raó, els textos ibèrics poden aparèixer incomplets, com de vegades passa amb els romans, cosa que explicaria la falta de regularització. La presència d'antropònims acompanyats d'altres termes, de determinats sufixos o de marques, dona suport a aquesta interpretació.

Tres d'aquests elements i sufixos s'associen al contingut funerari: *aretake* i variants, *eban* i variants i *seltar*. En aquesta línia, VELAZA (1993, 161-165) ha proposat, per a la inscripció de Civit (Tarragona), una estructura formular típicament romana formada pel nom del difunt, la filiació, l'edat, el parentesc i el nom de la dedicant. D'altra banda, l'existència de textos possiblement

bilingües per als quals s'han proposat correspondències semàntiques entre termes ibèrics i llatins (*areteki* = *heic situs est*; *tebanen* = *coerauit*), aquests darrers amb grafies arcaïques, aproxima cronològicament ambdues formes d'expressió escrita. Per al terme *e.ba.n.*, VELAZA (1994) ha proposat la identificació de marca de filiació. El terme *sellarté* un sentit més difícil de determinar; Untermann ha proposat relacionar-lo amb el concepte d'estela o monument.

D'especial interès resulta el text de la inscripció de Guissona (Lleida), on apareixen dues abreviatures entre interpuncions a continuació dels dos elements onomàstics (MAYER *et alii*, 1996, 166-167). La hipòtesi més versemblant per a la interpretació de la primera (*e.*) és que es tracta de l'abreviatura del terme *e.ba.n.*, freqüent en contextos funeraris. Per a la segona (*i.*), el seu desenvolupament és més problemàtic, puix en els formularis funeraris no hi ha cap terme amb aquest començament; s'apunta la possibilitat que es tracte d'una marca de quantitat i que els signes següents siguin numerals. En qualsevol cas, el fet destacable és la utilització d'abreviatures en el formulari epigràfic, ja documentades en algunes inscripcions saguntines (MLH III F.11.11-12), cosa que sens dubte cal interpretar com un símptoma de la seua romanització.

Com han assenyalat GUITART *et alii* (1996, 169) en l'estudi de l'estela de Guissona, resulta simptomàtic que a mesura que anem coneixent major nombre de textos i monuments epigràfics ibèrics, ens aproximem més i més a les formes romanes. De la mateixa manera que la fixació escrita de la llengua ibèrica es produeix per influència externa i és producte de la importació del seu signari, albirem ara que la generalització de la memòria funerària i d'altres fets confiada a l'escriptura va ser també producte d'una influència cultural, ara de la civilització romana, en la qual les expressions epigràfiques de l'escriptura tenen un especial valor com element de prestigi. Si l'emulació en els usos de l'escriptura va ser el primer pas, la utilització del signari llatí i l'abandonament de l'ibèric no és més que el reflex d'un procés de substitució lingüística que culmina amb l'extinció —en el curs d'algunes generacions— de la llengua pròpia.

2.1.5. *Cronologia*

La problemàtica sobre la seua datació se centra en dues qüestions: en primer lloc, en la seua major part es tracta de troballes amb contextos arqueològics poc clars, i en segon lloc, la seua suposada dependència de models romans troba un obstacle en l'escassetat d'epigrafia funerària d'època republicana. Al País Valencià, les referències cronològiques amb què comptem per a la datació de les inscripcions sepulcral són molt escasses. Quan poden relacionar-se amb un assentament, aquest presenta evidències d'ocupació en els

segles II-I; és el cas de la inscripció de Cabanes. Quant a l'epígraf de les Coves de Vinromà, la proximitat entre l'assentament ibero-romà i l'imperial no permet una adscripció segura. Només en el cas de les tres esteles de Canet lo Roig —que es van trobar reaprofitades— el jaciment més pròxim és alto-imperial (ARASA, en premsa b):

Les opinions dels diferents autors són coincidents en la seua datació tardana, en època ibero-romana. MALUQUER (1968, 67) datava aquestes esteles en els segles II-I, però apuntava la possibilitat que algunes podrien datar-se en època imperial. En el seu estudi de les esteles decorades dels convents Cesaraugustà i Cluniense, MARCO (1978, 91) les datava entre el segle II i la primera meitat de l'I a.C. MARTÍN-BUENO i PELLICER (1979-80, 419) daten els exemplars de Casp, del grup del Baix Aragó, en el primer terç del segle II, i relacionen la seua aparició amb la presència romana; per aquests autors, la mentalitat que provoca la utilització de l'escriptura i del relleu en les esteles ibèriques és la mateixa. MAYER i VELAZA (1993, 676) han proposat una datació des del final del segle II fins a l'època d'August, en considerar el suport, l'*ordinatio* i la tècnica d'incisió. DE HOZ (1993, 18) ha assenyalat que només poden datar-se aquelles inscripcions funeràries que mostren una clara influència romana i que cap la possibilitat que en algunes zones, sobretot a Catalunya, el seu desenvolupament siga conseqüència del procés de romanització. BELTRÁN LLORIS (1993, 250-252; 1995, 178) les data en els segles II-I i considera que constitueixen una síntesi entre la tradició indígena representada per les esteles anepígrafes d'iconografia clarament autòctona i de l'hàbit epigràfic romà. A les comarques septentrionals del País Valencià, OLIVER (1995, 110) data els exemplars sense decoració entre els segles I a.C. i I d.C. Darrerament, GUITART *et alii* (1996, 168) han proposat una datació per a l'estela de Guissona des de mitjan del segle I a.C., en relació amb les necròpolis dels primers moments de la ciutat romana de *Iesso*, en la fundació de la qual haurien participat les elits indígenes.

Recentment, VELAZA (1996b, 25-26; 1996c) ha proposat un model descriptiu de l'evolució d'aquests epígrafs, que explicaria el pas de les inscripcions ibèriques a les llatines com un reflex en els hàbits epigràfics del procés d'adaptació de la població indígena als nous models polítics, socials i econòmics romans. L'autor considera que la utilització del suport petri és un producte del contacte amb l'epigrafia romana. El primer pas seria l'adquisició de l'hàbit de gravar inscripcions funeràries, estrany fins a la romanització en els ibers del NE. Els primers textos ibèrics reflectirien la progressiva imitació de les tècniques romanes en l'aspecte formal. Atenent a les seues característiques monumentals, ornamentals, de paginació i paleogràfiques, pot parlar-se d'una paulatina «romanització» d'aquests monuments: mentre que els més antics presenten encara una decoració d'estil indígena i el text està inscrit en el mateix

camp ornamental, sense que existisca un camp epigràfic especialment preparat, que va diferenciant-se progressivament de l'ornamental, fins que aquest desapareix. Paral·lelament, el camp epigràfic va rebaixant-se i fins i tot adopta la típica forma romana de *tabula ansata*, es va perfeccionant la paginació amb l'aparició de línies de pautat, se centren els renglons, es generalitza la puntuació (amb formes romanes com la triangular) i es dóna una certa tendència a l'estilització dels signes ibèrics que s'adeqüen a les formes dels llatins. Aquests elements ens porten ja a l'època d'August, quan se situa l'eclosió de l'epigrafia llatina a Hispània. Aquest procés d'evolució formal, tant en el suport com en el signari, es veu acompanyat de l'adopció dels formularis funeraris romans, amb la introducció del patronímic i tal vegada el calc de fórmules romanes com *hic situs est* o semblants. Un dels millors exemples d'aproximació als models romans és l'esmentada estela de Guissona, per l'aparença formal, l'*ordinatio* interna i l'estil formular (GUITART *et alii*, 1996). En aquesta línia cal recordar la hipòtesi exposada per DE HOZ (1995, 74) sobre la interpretació dels numerals que figuren en els textos d'algunes inscripcions sepulcral que, millor que l'expressió de l'edat del difunt, creu que poden correspondre a les dades sobre la superfície del sepulcre que figuren en molts epitafis republicans d'Itàlia.

És en aquest moment avançat quan es gravarien les poques inscripcions bilingües llatino-ibèriques que coneixem, que procedeixen majoritàriament de ciutats que actuen com importants focus de romanització (*Tarraco* i *Saguntum*). En aquest ambient epigràfic caldria situar també els escassos exemplars d'inscripcions no sepulcral sobre suport petri, entre les quals s'assenyalen diferents funcions com la religiosa, honorífica i pública; un exemple d'aquestes podria ser la recentment publicada del teatre de Sagunt (MAYER i VELAZA, 1996). El darrer pas en aquest procés va ser la substitució lingüística: el llatí va desplaçar a l'ibèric com llengua de prestigi en els espais reservats als textos funeraris. La rapidesa d'aquesta substitució, amb un marge cronològic reduït (un segle o tal vegada menys), explicaria l'escassetesa dels textos bilingües. Les darreres manifestacions de l'epigrafia ibèrica es daten en època augusta i arriben fins i tot als primers juli-claudis. De fet, algunes de les peces documentades en ciutats importants com Empúries, Tarragona i Sagunt sembla que procedeixen de les mateixes *officinae* epigràfiques que els textos llatins (VELAZA, 1996b, 15-16). Aquest procés, però, no degué donar-se al mateix temps i amb els mateixos ritmes i estadis en totes les regions de la cultura ibèrica.

De manera general, les inscripcions ibèriques sobre pedra —i més concretament les funeràries— són absents dels jaciments destruïts entre el final del segle III i el principi del II, en relació amb la conquesta romana. El cas més significatiu és la pròpia ciutat d'*Edeta* (el Tossal de Sant Miquel, Lliria), el jaciment que ha proporcionat més textos ibèrics, la composició dels quals

és en part significativa de l'evolució funcional de l'escriptura ibèrica i dels suports que utilitza. Dels 112 textos coneguts (BONET, 1995, 449-464), 96 són lletrers pintats sobre ceràmica, 13 són grafitis sobre ceràmica i 2 són ploms inscrits, en realitat una sola làmina i el seu estutx; només es coneix una estela que molt possiblement no procedeix d'aquest jaciment (Llíria XCVI). Hi podem veure com els textos sobre plom —que en general són freqüents entre els segles v i iv— són més escassos en el segle iii a *Edeta*, on la nova modalitat dels textos pintats s'ha desenvolupat extraordinàriament amb l'aparició de l'estil narratiu en la decoració de la ceràmica ibèrica i els grafitis segueixen sent encara una expressió minoritària. Si bé és cert que el cas de *Edeta* no és extrapolable a tot el territori edetà i molt menys encara a tota l'àrea ibèrica, creiem que almenys és representatiu d'un estadi evolutiu del procés escriptuari en la cultura ibèrica, tallat amb la destrucció de la ciutat al principi del segle ii a.C. En aquesta evolució, el cas de *Saguntum* és representatiu de l'estadi més avançat del procés, ja que que passa a ser una important ciutat ibero-romana, presenta la major concentració d'inscripcions ibèriques sobre pedra, amb 24 textos, entre els quals n'hi ha dos de bilingües, i finalment viu l'eclosió de l'epigrafia llatina des de l'època d'August (BELTRÁN LLORIS, 1980).

DE HOZ (1995, 74-75) ha recordat la falta de dades segures i l'existència d'indicis contradictoris. A la falta d'informació cronològica sobre la major part de les inscripcions, cal afegir que moltes d'elles són tan senzilles que difícilment permeten arribar a conclusions precises. Sobre aquestes bases, seria prematur deduir que la pràctica de l'epigrafia funerària entre els ibers és d'inducció romana. En aquest sentit, creu que l'actitud més prudent és pensar que l'epigrafia funerària existia ja abans de l'arribada dels romans, i que la influència d'aquests va contribuir a la seua expansió, sobretot en ciutats molt romanitzades com Tarragona i Sagunt.

Com hem vist, l'evident influència llatina en alguns d'aquests textos —els més tardans— els data forçosament en època romana. Aquests, però, són pràcticament els únics que poden datar-se. Aquest raonament comporta que totes les inscripcions ibèriques són molt tardanes, paral·leles en el temps a les republicanes. Desconeixem, però, els models dels exemplars ibèrics que poden considerar-se més antics i menys dependents de la influència romana. Creiem, doncs, que la relació de dependència de l'epigrafia funerària ibèrica respecte a la llatina pot matisar-se, ja que aquesta darrera és molt escassa en època republicana a Hispània (MAYER, 1995; DE HOZ, 1995, 63-68), i no es generalitza més que a partir del regnat d'August. Pensem que, en l'estat actual de la investigació, és prematur afirmar que la utilització del suport petri és un producte del contacte amb l'epigrafia romana i que l'adquisició de l'hàbit de gravar inscripcions funeràries és estrany als ibers fins a la romanització.

L'aparició de l'epigrafia funerària ibèrica ha d'enquadrar-se en el corrent escriptuari que es manifesta en la cultura ibèrica des del final del segle III i que experimenta un gran auge en el període ibero-romà, amb expressions que en part responen a la continuació d'una tradició pròpia i, en part, són mostra de la influència romana. La tradició indígena es veu representada per la iconografia, semblant a l'existent en les esteles anepigràfiques. En conclusió, aquestes inscripcions poden datar-se majoritàriament en una forquilla compresa entre els segles II a.C. i I d.C., però tal vegada amb un moment d'aparició anterior a la generalització de les manifestacions funeràries de l'epigrafia llatina, i constitueixen l'expressió funerària d'aquest corrent escriptuari. Amb el temps, la consumació del procés de substitució lingüística va portar a la utilització exclusiva del llatí i a la proliferació d'aquests suports des del regnat de l'emperador August.

3. CONSIDERACIONS FINALS

La cultura ibèrica va experimentar al final del segle III un auge en la utilització de l'escriptura que s'emmarca en un corrent escriptuari general a tot el Mediterrani, i es va manifestar en l'aparició de l'epigrafia monetal i dels lletrers sobre ceràmica, al temps que continuaven practicant-se els esgrafiats sobre ceràmica i seguien utilitzant-se minoritàriament altres suports com el plom. Al parèntesi obert per la segona guerra púnica va seguir la conquesta romana i la introducció del llatí i, amb la progressiva generalització dels hàbits epigràfics, es va produir l'aparició dels primers documents escrits en aquesta llengua i un important augment dels ibèrics, l'alfabet dels quals es va adoptar per pobles fins aleshores àgrafs com els Celtíbers. El període àlgid d'aquest auge escriptuari en la cultura tar-do-ibèrica sembla donar-se entre el darrer terç del segle II i el primer quart de l'I, amb una important inflexió en la guerra sertoriana, a partir de la qual s'inicia una davallada que des de la meitat d'aquest segle convergeix l'epigrafia ibèrica en una expressió cada vegada més minoritària.

El llatí, com a llengua de la nació conqueridora, va convertir-se en el vehicle obligat de comunicació amb els nous governants. De la mateixa manera que la conquesta va establir un sistema de relacions caracteritzat per la dominació de les poblacions indígenes per part d'una minoria estrangera, també en el cas de les llengües es van establir unes relacions jeràrquiques en què el llatí adoptava el paper de llengua dominant i les vernacles el de dominades. Aquesta situació pot considerar-se una expressió primerenca de «conflicte lingüístic», segons l'expressió encunyada per ARACIL (1982, 23-28). La coexistència d'ambdues llengües es va prolongar en un període en el qual el pes social de cadascuna va anar capgirant-se: l'hegemonia del llatí es correspon amb la

«minorització» de l'ibèric. Els usos, les funcions, el paper social de la llengua com a vehicle de comunicació, com a instrument fonamental de la cultura, van ser assumits progressivament pel llatí en detriment de les llengües autòctones. Aquest procés de substitució lingüística va culminar amb l'extinció de totes les llengües pre-romanes a Hispània, amb excepció de l'Èusquera, i la implantació general del llatí. A l'hora de considerar la duració d'aquest procés cal tenir en compte diversos factors com el moment de la conquesta i l'àmbit urbà o rural de la zona estudiada. De manera general podem deduir que, en el cas de la llengua ibèrica i en les zones de més primerenca romanització, degué prolongar-se entre 200 i 250 anys.

Amb l'excepció d'algunes poques notícies literàries, aquest procés només podem seguir-lo a través dels textos escrits, amb la important limitació que té l'escriptura com instrument de comunicació quan el seu abast és força reduït per un analfabetisme majoritari. La importància de l'escriptura en l'estudi d'aquest procés, doncs, ha de matisar-se, puix només reflecteix els usos lingüístics de la minoria social que practica els hàbits epigràfics. Aquesta degué ser justament la que primer va adoptar el llatí, inicialment com a llengua vehicular per a les seues relacions (polítiques, comercials, etc.) amb els nous governants i en un segon moment —amb la renúncia de la materna— com a llengua pròpia. En les classes socials inferiors aquest procés degué ser més lent i retardatari.

Reflex de la situació viscuda en el camp de l'expressió oral, també entre les escriptures ibèrica i llatina s'estableix un període de relativa competència en què la primera disputa amb la segona els escassos espais públics de forma minoritària (sentències, monuments); en el camp privat resulta hegemònica sobretot mitjançant objectes utilitaris de reduïdes dimensions que no han estat concebuts o no són primordialment suports epigràfics: llegendes monetals, grafitis i segells sobre ceràmica, paviments de mosaic, tèsseres d'hospitalitat, inscripcions rupestres i epitafis (BELTRÁN, 1995, 170). Amb el pas a la cultura epigràfica de l'Imperi, constituïda principalment per epitafis, inscripcions religioses i honorífiques, és a dir, missatges de caràcter commemoratiu inscrits sobre pedra, aquesta desigual disputa dels espais de comunicació escrita es decanta de manera ràpida i contundent pel llatí.

Els elements amb què comptem per a la descripció del canvi lingüístic que té lloc en l'àrea ibèrica arran de la conquesta romana són força limitats, tant des del punt de vista estrictament lingüístic com en allò que respecta a l'ús social de la llengua, i es redueixen pràcticament als textos epigràfics. Hi podem constatar l'adopció de nous hàbits epigràfics, amb nous usos i suports, la regularització del signari per influència de l'alfabet llatí, la introducció de l'estil formular, però el fet de no poder traduir els textos disminueix les nostres possibilitats d'anàlisi. D'altra banda, aquests elements no aporten informació

sobre les particularitats del canvi lingüístic (interferències gramaticals, préstecs lèxics, calcs semàntics, per no parlar de la fonologia), puix els textos escrits que trobem, sotmesos a la rigidesa dels formularis i a la solemnitat dels missatges que pretenen transmetre, no resulten documents especialment útils per al coneixement de la llengua parlada. Finalment, pel que fa als problemes propis d'aquests processos de canvi lingüístic, a penes alguns textos ens en proporcionen informació. Si hem de suposar l'existència d'individus d'una o altra comunitat que van aprendre l'altra llengua com a segona llengua, és a dir, d'individus bilingües, el reflex d'aquest fenomen en l'epigrafia es limita a unes poques inscripcions. Una cosa semblant succeeix amb la diglòssia, quan trobem textos jurídics de caràcter supracomunitari que utilitzen el llatí i altres d'interès intracomunitari redactats en llengua celtibèrica i alfabet ibèric.

FONTS LITERÀRIES

Anònim

ICART, J. (1988): *G. Juli Cèsar. Guerra d'Àfrica. Guerra d'Hispania*, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

Ciceró

PLASBERG, O. (1977): *M. Tulli Ciceronis scripta quae mansuerunt omnia. Fasc. 46. De diuinatione. De fato. Timaeus*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Stuttgart.

Dió Cassi

CARY, E. (1968): *Dio's Roman History. VII. Books LVI-LX*, The Loeb Classical Library, London.

Estrabó

MEANA, M.ª J. i PIÑERO, F. (1992): *Estrabón. Geographia. Libros III-IV*, Biblioteca Clásica Gredos, Madrid.

Isidor de Sevilla

REYDELLET, M. (1984): *Isidore de Séville. Étymologies. Livre IX. Les langues et les groupes sociaux*, Les Belles Lettres, Paris.

Livi

SOLÍS, J. i GASCÓ, F. (1992): *Tito Livio. Historia de Roma. La segunda guerra púnica. II: Libros 26-30*, Madrid.

Plini

RACKHAM, H. (1961): *Pliny Natural History libri XXXIII-XXXV, IX*, The Loeb Classical Library, London-Cambride.

Suetoni

ICART, J. (1969): *G. Suetoni Tranquil·le. Vides del dotze Cèsars. Claudi, Neró*, IV, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

Tàcit

DOLC, M. (1965): *P. Corneli Tàcit. Annals II. Llibres III-IV*, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

Abreviatures aparegudes en el text

FHA *Fontes Hispania Antiquae*. Schulten, 1925 i 1937.

MLH *Monumenta Linguarum Hispanicarum*. Untermann, 1990.

BIBLIOGRAFIA

- AMANTE, M.; MARTÍN, M.; PÉREZ, M.^a A; GONZÁLEZ, R. i MARTÍNEZ, M.^a (1995): «El *sacellum* dedicado a *Iuppiter Stator* en Cartagena», *Antigüedad y Cristianismo*, XII, Murcia, pp. 533-562.
- AGUAROD OTAL, C. (1991): *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Zaragoza.
- (1992): «Un ánfora Tarraconense I/Layetana I con sello ibérico procedente de *Salduie*», *Boletín del Museo de Zaragoza*, 11, Zaragoza, pp. 109-116.
- ARASA I GIL, F. (en premsa a): «La romanización: cambio cultural en el mundo ibérico en los siglos II-I aC», *II Congreso de Arqueología Peninsular*, Zamora.
- (En premsa b): *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Territori i poblament en època republicana (segles II-I aC)*, Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques.
- ARASA, F. i VICENT, J. (1981): «Toponímia de la Via Augusta entre Saguntum i Dertosa», *Butlletí de la Societat d'Onomàstica*, V, Barcelona, pp. 22-28.
- ARACIL, LI-V. (1982): *Papers de Sociolingüística*, Barcelona.
- ARCE, J. (1982): *El último siglo de la España romana: 284-409*, Madrid.
- BELTRÁN, A. i TOVAR, A. (1982): *Contrebia Belaisca (Botorríta, Zaragoza). I. El bronce con alfabeto «ibérico» de Botorríta*, Zaragoza.
- BELTRÁN LLORIS, F. (1980): «Epigrafía latina de Saguntum y su territorium (Cronología. Territorium. Notas prosopográficas. Cuestiones municipales)», *Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 67, Valencia.
- (1993): «La epigrafía como índice de aculturación en el Valle Medio del Ebro», *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 235-272.
- (1995): «La escritura en la frontera. Inscripciones y cultura epigráfica en el valle medio del Ebro», *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, Zaragoza, pp. 169-195.
- BELTRÁN, F.; DE HOZ, J. i UNTERMANN, J. (1996): *El tercer bronce de Botorríta (Contrebia Belaisca)*. Zaragoza.
- BELTRÁN, F. i VELAZA, J. (1993): «Una nueva inscripción ibérica sobre bronce (Aranguren, Navarra)», *Studia palaeohispanica et indogermanica J. Untermann ab amicis Hispanis oblata*, Barcelona, pp. 89-99.
- BONET ROSADO, H. (1995): *El Tossal de Sant Miquel de Llúria. La antigua Edeta y su territorio*, València.
- BONET, H. i MATA, C. (1989): «Nuevos grafitos e inscripciones ibéricos valencianos», *Archivo de Prehistoria Valenciano*, 29, Valencia, pp. 131-148.
- CRINITI, N. (1970): *L'epigrafe di Asculum di Gn. Pompeo Strabone*, Milano.
- DE HOZ, J. (1979): «Escritura e influencia clásica en los pueblos prerromanos de la Península», *Archivo Español de Arqueología*, 52, Madrid, pp. 227-250.

- (1986): «La epigrafía celtibérica», *Epigrafía Hispánica de época romano-republicana*, Zaragoza, pp. 43-102.
- (1993): «Las sociedades paleohispánicas del área no indoeuropea y la escritura», *Archivo Español de Arqueología*, 66, Madrid, pp. 3-29.
- (1995): «Escrituras en contacto: ibérica y latina», *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, Zaragoza, pp. 57-84.
- ÉTIENNE, R.; FABRE, G.; LE ROUX, P. i TRANOY, A. (1976): «Les dimensions sociales de la romanisation dans la Péninsule ibérique des origines à la fin de l'Empire», *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. VIe Congrès International d'Études Classiques*, Bucuresti-Paris, pp. 95-107.
- ÉTIENNE, R.; LE ROUX, P. i TRANOY, A. (1987): «La tessera hospitalis, instrument de sociabilité et de romanisation dans la Péninsule Ibérique», *Sociabilité, pouvoir et société. Actes du colloque de Rouen*, Rouen, pp. 323-336.
- FATÁS, G. (1980): *Contrebia Belaisca (Botorríta, Zaragoza). II. Tabula Contrebiensis*, Zaragoza.
- FLETCHER VALLS, D. (1967a): «El bronce escrito de San Antonio», *Arse*, 11, Sagunto, pp. 6-10.
- (1967b): «Un bronce escrito del poblado ibérico de San Antonio (Bechí, Castellón)», *Zephyrus*, XVIII, Salamanca, pp. 79-83.
- FLETCHER, D. i GISBERT, J. A. (1994): «Hallazgo de una inscripción ibérica en el Camí del Molí (Terrateig, la Vall d'Albaida)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXI, Valencia, pp. 343-355.
- FLETCHER, D. i SILGO, L. (1987): «Repertorio de inscripciones ibéricas procedentes de Sagunto (Valencia)», *Arse*, 22, Sagunto, pp. 659-676.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1967): «La latinización de España», *Archivo Español de Arqueología*, 40, Madrid, pp. 3-29.
- (1972): «Die Latinisierung Hispaniens», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I, 1, Berlin, New York, pp. 462-500.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, J. (1990): *Bronces jurídicos romanos de Andalucía*, Sevilla.
- GUITART, J.; PERA, J.; MAYER, M. i VELAZA, J. (1996): «Noticia preliminar sobre una inscripción ibérica encontrada en Guissona (Lleida)», *La Hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 163-170.
- LE ROUX, P. i TRANOY, A. (1973): «Rome et les indigènes dans le Nord-Ouest de la Péninsule ibérique. Problèmes d'épigraphie et d'histoire», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, IX, Paris, pp. 177-231.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1968): *Epigrafía prelatina de la Península Ibérica*, Barcelona.
- MARCO SIMÓN, F. (1978): «Las estelas decoradas del convento Caesaraugustano i Cluniense», *Caesaraugusta*, 43-44, Zaragoza.
- MARINER, S. (1962): «Datos para la filología latina en topónimos hispánicos prerromanos», *Emerita*, XXX, Madrid, pp. 263-272.

- (1989): «La romanización lingüística en Hispania», *Anejos de Gerión*, II, Madrid, pp. 333-343.
- MARTÍN BUENO, M. A. i PELLICER, M. (1979-80): «Nuevas estelas procedentes de Caspe (Zaragoza)», *Habis*, 10-11, Sevilla, pp. 401-420.
- MARTÍNEZ VALLE, A. (1993): «Dos esgrafiados ibéricos sobre una estela romana de Requena (Valencia)», *Saguntum*, 26, Valencia, pp. 247-251.
- MATA, C.; RIBERA, A. i LERMA, J. (1980): «Excavaciones en Valentia», *Saguntum*, 15, València, pp. 137-189.
- MAYER, M. (1995): «El primer horizonte epigráfico en el litoral noreste de la Hispania Citerior», *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, Zaragoza, pp. 97-119.
- MAYER, M. i VELAZA, J. (1993): «Epigrafía ibérica sobre soportes típicamente romanos», *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 667-682.
- (1996): «Una inscripción ibérica en el teatro de Sagunto», *Studia Philologica Valentina*, 1, València, pp. 107-110.
- MEZQUÍRIZ IRUJO, M. A. (1992): «La inscripción ibérica en Andelos (Mendigorría, Navarra)», *Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 89, Valencia, pp. 347-349.
- MICHELENA, L. (1976): «Lenguas indígenas y lengua clásica en Hispania», *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. VIe Congrès International d'Études Classiques*, Bucaresti-Paris, pp. 41-51.
- MOLLÀ, T. i PALANCA, C. (1987): *Curs de sociolingüística 1*, Alzira.
- MOLLÀ, T. i VIANA, A. (1989): *Curs de sociolingüística 2*, Alzira.
- (1991): *Curs de sociolingüística 3*, Alzira.
- OLESTI I VILA, O. (1995): *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.). Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró.
- OLIVER FOIX, A. (1985): «La epigrafía Ibérica y Romana como elemento sintomático de influencia cultural. Aportaciones al proceso escrituario en la Edad Antigua», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXI, Castellón, pp. 33-48.
- (1995): «Aproximación a la problemática de las estelas epigráficas funerarias ibéricas no decoradas», *Actas del V Congreso Internacional de Estelas Funerarias*, Soria, pp. 107-116.
- PANOSA DOMINGO, M.ª I. (1993a): «Algunes qüestions històriques sobre l'epigrafia de les llegendes monetals ibèriques», *Studia palaeohispanica et indogermanica J. Untermann ab amicis Hispanicis oblata*, Barcelona, pp. 199-212.
- (1993b): «Nuevas inscripciones ibéricas de Cataluña», *Complutum*, 4, Madrid, pp. 175-222.
- (1996): «Elementos sobre la fase de bilingüismo y latinización de la población ibérica», *La Hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 217-246.

- PÉREZ VILATELA, L. (1992): «Ibérico «egiar» en un epígrafe de Caminreal (Teruel)», *Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 89, Valencia, pp. 351-360.
- RAMALLO ASENSIO, S. F. (1986): «Inscripciones sobre pavimentos de época republicana en la Hispania romana», *Epigrafía Hispánica de época romano-republicana*, Zaragoza, pp. 183-187.
- RAMALLO, S. F. i RUIZ VALDERAS, E. (1994): «Un edículo republicano dedicado a Atargatis en *Carthago Nova*», *Archivo Español de Arqueología*, 67, Madrid, pp. 79-102.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1988): *La ceca de Valentia*, *Estudis Numismàtics Valencians*, 2, València.
- ROMAINE, S. (1996): *El lenguaje en la sociedad. Una introducción a la sociolingüística*, Barcelona.
- ROTAETXE AMUSATEGI, K. (1988): *Sociolingüística*, Madrid.
- SCHULTEN, A. (1925): *500 a. de J. C. hasta César*, *Fontes Hispaniae Antiquae*, II, Barcelona.
- (1937): *Las guerras de 154-72 a. de J. C.*, *Fontes Hispaniae Antiquae*, IV, Barcelona.
- SILES, J. (1981): «Iberismo y latinización: nombres latinos en epígrafes ibéricos», *Faventia*, 3/1, Barcelona, pp. 97-113.
- (1986): «Sobre la epigrafía ibérica», *Epigrafía Hispánica de época romano-republicana*, Zaragoza, pp. 17-42.
- SILGO GAUCHE, L. (1993): «Las inscripciones ibéricas de los mosaicos de Caminreal (Teruel) y de Andelos (Navarra)», *Studia palaeohispanica et indogermanica J. Untermann ab amicis Hispanicis oblata*, Barcelona, pp. 281-286.
- UNTERMANN, J. (1984): «Inscripciones sepulcrales ibéricas», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 10, Castellón, pp. 111-119.
- (1990): *Monumenta Linguarum Hispanicarum. III. Die iberischen Inschriften aus Spanien. 2. Die Inschriften*, Wiesbaden.
- (1993): «Comentario a la inscripción musiva de Andelos», *Trabajos de Arqueología Navarra*, 11, Pamplona, pp. 127-129.
- (1995a): «La latinización de Hispania a través del documento monetar», *La moneda hispánica. Ciudad y territorio, Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XIV, Madrid, pp. 305-316.
- (1995b): «Epigrafía indígena y romanización en la Celtiberia», *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, Zaragoza, pp. 197-208.
- VELAZA FRÍAS, J. (1991): «Consideraciones en torno a la inscripción ibérica de Caminreal», *AION*, 13, Napoli, pp. 291-295.
- (1993): «Una nueva lápida ibérica procedente de Civit (Tarragona)», *Pyrenae*, 24, Barcelona, pp. 159-165.
- (1994): «Iberisch -eban, -teban», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 104, Bonn, pp. 142-150.
- (1996a): «Chronica epigraphica iberica: hallazgos de inscripciones ibéricas en Levante, Cataluña, Aragón y Navarra (1989-1994)», *La Hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 311-338.

- (1996b): *Epigrafia y lengua ibéricas*, Madrid.
- (1996c): «De epigrafia funeraria ibérica», *Estudios de lenguas y epigrafía antiguas*, 2, Valencia, pp. 251-282.
- VICENTE, J. D.; MARTÍN, J.; HERCE, A. I.; ESCRICHE, C. i PUNTER, P. (1989): «Un pavimento de *opus signinum* con epígrafe ibérico», *Mosaicos romanos in memoriam M. Fernández Galiano*, Madrid, pp. 11-42.
- VICENTE, J. D.; PUNTER, M. P.; ESCRICHE, C. i HERCE, A. I. (1993): «Las inscripciones de la «Casa de LIKINE» (Caminreal, Teruel)», *Lengua y cultura en la Hispania Prerromana*, Salamanca, pp. 747-772.
- VILLARONGA, L. (1967): *Las monedas de Arse-Saguntum*, Barcelona.
- WAGNER, C. G. (1993): «Metodología de la aculturación. Consideraciones sobre las formas del contacto cultural y sus consecuencias», *Homenaje a José M.ª Blázquez*, I, Madrid, pp. 445-464.